

ця як шматкампанентнага рэчыўнага цэлага. Менавіта гэтай асаблівасцю тлумачыцца існаванне некаторых назваў раслін толькі ў множналікавай форме (параўн.: *буякі, дурніцы, каноплі*). У паслядоўна аднастайнай падачы гэтых назоўнікаў у слоўніку робіцца выключэнне толькі для назвы *маліны*, якая прадстаўлена двума слоўнікавымі артыкуламі з паасобным апісаннем форм адз. і мн. ліку.

Зразумела, што ў межах аднаго артыкула немагчыма нават коратка апісаць усе лексіка-семантычныя групы, якія складаюць назоўнікі з суадноснымі загаловачнымі формамі ліку. Кожная з іх характарызуецца спецыфічнымі ўласна намінацыйнымі асаблівасцямі (рэчыўнасць, зборнасць, абагуленасць, сукупнасць і г. д.). Матэрыял ТСБМ сведчыць, што аб'ектам лексікаграфіі становяцца назоўнікі, якія характарызуюцца пераважным ужываннем множналікавай формы пры наяўнасці суадноснай адзіночналікавай. Пры выражанай раўнавазе ўжывання форм загаловачнай па традыцыі выступае адзіночналікавая. Рэальнай асновай, якая падтрымлівае паралельнае існаванне форм адз. і мн. ліку назоўнікаў у намінацыйнай функцыі, як правіла, з'яўляецца адсутнасць іх традыцыйнага проціпастаўлення як паказчыкаў адзінкавасці і множнасці, інакш кажучы, змяненне сутнасці семантычнай сувязі. Працэс лексікалізацыі лікавых форм прыводзіць да ўзнікнення варыянтнасці.

¹ Сумкина А. И. Деривационные корреляции существительных в формах множественного числа.— У кн.: Развитие грамматики и лексики современного русского языка. М., 1964, с. 222.

² Граудина Л. К., Ицкович В. А., Катлинская Л. П. Грамматическая правильность русской речи.— М., 1976, с. 112.

³ Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка.— М., 1980, с. 174.

⁴ Чельцова Л. К. Лексикографические варианты форм числа.— У кн.: Литературная норма и вариантность. М., 1981, с. 115.

⁵ Чельцова Л. К. Форма мн. числа имен существительных как исходная форма в лексикографии на материале толковых словарей современного русского литературного языка.— У кн.: Грамматика и норма. М., 1977, с. 108.

І. М. КУЧУК

ДЭРЫВАЦЫЙНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПРЫМЕТНІКАЎ З СУФІКСАМ *-лів-* У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

З вывучэннем функцыянальнага выкарыстання суфікса *-лів-* звязаны два не вырашаныя ў беларускім мовазнаўстве пытанні: адно з іх датычыцца заканамернасцей яго спалучальнасці з утваральнымі асновамі, а другое — словаўтваральнага значэння, якое ў «Граматыцы беларускай мовы»¹ не ўпамінаецца, а яго семантычныя адценні разглядаюцца як словаўтваральныя значэнні. На аснове аналізу фактычнага матэрыялу па тэме можна выявіць заканамернасці, якія рэгулююць утварэнне і ўжыванне не толькі рознакарэнных, але і аднакарэнных прыметнікаў з суфіксам *-лів-, -н-, -іст-* у выпадку ідэнтычнасці іх лексічнага значэння.

Асноўнае ядро прыметнікаў з суфіксам *-лів-* складаюць ад'ектыўныя ўтварэнні, матываваныя дзеясловамі. Лексічнае значэнне некаторых прыметнікаў гэтай падгрупы складаецца са значэння суфікса і ўтваральнай асновы. Каб выявіць значэнне суфікса ў такіх прыметніках, патрэбна выключыць з іх семантыкі лексічнае значэнне ўтваральнай асновы, а ўсё тое, што застаецца пасля выключэння, выражае суфікс: пацець 'пакрывацца потам' (ТСБМ, т. 4, с. 134)² — *патлівы* 'які больш, чым звычайна, або больш, чым хто-небудзь, пакрываецца потам' = 'які моцна і часта пацее' (4, 102); паддацца 'уступіць знешняму ўздзеянню, націску, напору і пад.' (3, 525) — *падатлівы* 'які больш, чым звычайна, уступае знешняму ўздзеянню, націску, напору' = 'які лёгка пад-

даецца апрацоўцы, змяняе сваю форму' (3, 510) і г. д. У лексічнай структуры разглядаемых прыметнікаў суфіксу *-лів-* адпавядае семантычны кампанент 'які больш, чым звычайна...' ці, інакш кажучы, значэнне збыткоўнасці дзеяння, стану, выражанага ўтваральнай асновай. Гэта значэнне з'яўляецца словаўтваральным. Зусім відавочна, што спалучальныя магчымасці суфікса *-лів-* у такім значэнні абмежаваны: уступае ў словаўтваральныя адносіны з асновамі дзеясловаў, якія выражаюць працяглае мнагакратнае дзеянне, стан суб'екта: бадаць — **бадлівы** (-ая) карова (1, 325); блукаць — **блуклівы** (-ыя) хмаркі (1, 388); брыкаць — **брыклівы**, разм. (-ым) канём (1, 411); брынкаць — **брынклівы**, разм. (-ым) голасам (1, 411) і інш.

З асновамі дзеясловаў, якія выражаюць працяглае дзеянне або стан, спалучаецца не толькі суфікс *-лів-*, але і суфіксы *-н-*, *-к-*; прычым аднакарэнныя прыметнікі з названым суфіксам могуць супадаць або збліжацца паводле значэння. У асобных выпадках сустракаюцца аднакарэнныя прыметнікі, якія характарызуюцца тым, што іх утваральныя асновы лексічна выражаюць інтэнсіўнасць дзеяння і ў сувязі з гэтым нівеліруюць розніцу паміж значэннямі суфіксаў *-лів-*, *-н-* у адпаведных ад'ектыўных утварэннях: **дакучлівы** (-ыя) дажджы (2, 124) і **дакучны** звон (2, 124); **кемлівы** (-ая) дзяўчынка (2, 679) і **кемны** (-ая) Наташа (2, 679) і іншыя. Заслугоўвае ўвагі тое, што ўжыванне прыметнікаў з суфіксам *-н-* у значэнні збыткоўнасці дзеяння абмяжоўваецца ў большасці выпадкаў размоўным стылем літаратурнай мовы: **задумны** (-ая) Альбіна (2, 311); **зіхотны**, разм. (-ае) сонца (2, 475) і іншыя. Некаторыя аднакарэнныя прыметнікі з суфіксамі *-н-*, *-лів-*, *-к-*, матываваныя дзеясловамі, ужываюцца ў мове літаратурна-мастацкіх твораў, відаць, па традыцыі як адназначныя і ў ТСБМ не суправаджаюцца адпаведнымі стылявымі паметамі: **гаварлівы** шафёр 'тое, што і «гаваркі»' (2, 8) і **гаваркі** яфрэйтар 'схільны да размоў, ахвочы пагаварыць; проціл. «маўклівы» і іншыя.

Больш складанымі з'яўляюцца суадносіны суфікса *-лів-* з назоўнікавымі ўтваральнымі асновамі. Гэта тлумачыцца тым, што назоўнікі абазначаюць прадметы, а суфікс *-лів-* — пэўныя адносіны да дзеяння, стану. Аднак вядома, што некаторыя назоўнікі могуць выражаць гэтыя паняцці лексічным значэннем у цэлым або асобным яго кампанентам (пот — 'празрыстая вадкасць, якая **выдзяляецца** асобнымі падскурнымі залозамі') і іншыя. У гэтым назоўніку дзеянне схавана ў форме слова, не выяўляецца знешне. Сярод разглядаемых утварэнняў выдзяляюцца прыметнікі, якія суадносяцца: а) з дзеясловамі і назоўнікамі (візгатаць, **візгат** — **візгатлівы**; грукатаць, **грукат** — **грукатлівы**; зайздросціць, **зайздрасць** — **зайздрослівы**); б) толькі з назоўнікамі (дождж — **дажджлівы**; жаласць — **жаласлівы**; злосць — **зласлівы**).

Найбольш шырока прадстаўлены ў беларускай літаратурнай мове прыметнікі, якія суадносяцца з назоўнікамі і дзеясловамі. Гэтыя прыметнікі дзеляцца ў залежнасці ад характару лексічнага значэння ўтваральнай асновы перш за ўсё на дзве групы слоў, у якіх аснова прадметна абазначае: а) дзеянне: «...разнесці корм гэтым **неспакойным вісклівым** каровам...» (Місько); «...цанілі **крыклівага** старшыну...» (Быкаў); б) розныя пачуцці, адчуванні: «...**зайздрослівыя** суседзі аб гэтым ім калі-нікалі **напаміналі**...» (Бядуля); «...па **жаллівых** вачах яе **разумеў**...» (Ме-леж).

Было б памылкова думаць, што ў беларускай літаратурнай мове бесперашкодна рэалізуюцца прыметнікі з суфіксам *-лів-*, утвораныя ад асноў назоўнікаў названых тыпаў: утварэнне гэтых прыметнікаў ад значнай колькасці аддзеяслоўных назоўнікаў са значэннем дзеяння, адчування з'яўляецца немагчымым або стрымліваецца нормай: кліч, агляд, адклад, загад, напамін, заклік і іншыя. З прыкладаў вынікае, што суфікс *-лів-* утварае прыметнікі ад разглядаемых утваральных слоў з пэўным лексічным зместам. Гэтыя прыметнікі ўтвараюцца ад асновы такіх назоўнікаў, у лексічнай структуры якіх адзін або некалькі кампанентаў заключаюць павышанае праўленне дзеяння, стану з негатыўнай афар-

боўкай у большасці выпадкаў, інтэнсіўнасць дзеяння, яго паўтараемасць: дакука, разм.—**дакучлівы** (-ыя) суседзі (2, 317); пагроза — **пагрозлівы** позірк (3, 498); абман — **абманлівы** (-ае) уражанне (1, 61); блуд — **блудлівы** погляд (1, 388) і іншыя.

Значэнне суфікса *-лів-* у прыведзеных прыметніках суадносіцца з дзеяслоўным кампанентам у лексічнай структуры ўтваральных назоўнікаў: бразгат 'гук, які **ўтвараецца** металічным прадметам пры ўдары адзін аб другі або аб што-небудзь цвёрдае' (1, 398) — 'бразгатлівы' які ўтварае многа бразгату' (1, 398); пуд 'страх, перапуд' (4, 515) — пудлівы 'які лёгка і скоро пужаецца...' (4, 516) і іншыя.

Па меры затухання ў разглядаемых утваральных асновах інтэнсіўнасці працякання дзеяння знікае неабходная сумяшчальнасць значэнняў суфіксаў і ўтваральных асноў, звужаюцца межы рэалізацыі прыметнікаў, утвораных ад асновы такіх назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-лів-*. У асобных выпадках унутраны і знешні кантэкст так збліжае значэнні суфіксаў *-лів-*, *-н-*, што іх цяжка размежаваць, але гэта не азначае, што ў мове значэнні названых суфіксаў супадаюць, з'яўляюцца ідэнтычнымі. Утворым эксперыментальна магчымыя прыметнікі або дзеяпрыметнікі ад асновы некаторых аддзяслоўных назоўнікаў са значэннем дзеяння, стану пры дапамозе суфіксаў *-н-*, *-лів-*, *-іст-*: заўвага — заўважаны; адклад — адкладны; віск — вісклівы; візгат — візгатлівы; павага — паважны; разлука — разлучны і іншыя. З прыведзеных матэрыялаў відаць, што ў беларускай літаратурнай мове звычайна не рэалізуюцца прыметнікі з суфіксам *-лів-*, утвораныя ад асновы аддзяслоўных назоўнікаў, якія: а) з'яўляюцца, за выключэннем адзінкавых назоўнікаў, прэфіксальнымі ўтварэннямі; б) у спалучэнні з суфіксам *-лів-* утвараюць словы, якія могуць уступаць у аманімічныя адносіны з другімі ў мове словамі, рэалізаванымі або патэнцыяльнымі (рогат — не ўжыв. прыметнік «рагатлівы»); в) абазначаюць дадатныя рысы чалавека (павага — паважны, заслуга — заслужны). Суфікс *-лів-* свабодна спалучаецца з асновамі назоўнікаў на зычны, якія абазначаюць асобу паводле адмоўных яе прымет: дзівак — **дзівалівы** (-ая) думка (1, 173); задзіра — **задзірлівы** хлопец (2, 308) і іншыя. Семантыкай утваральных слоў абумоўлена тое, што ўжыванне большасці такіх прыметнікаў абмежавана размоўным стылем.

Ужыванне ў беларускай літаратурнай мове прыметнікаў з суфіксам *-лів-*, утвораных ад асновы назоўнікаў, якія ў сінхронным аспекце не ўступаюць у словаўтваральныя адносіны з дзеясловамі, вычэрпваецца асобнымі выпадкамі. Гэта тлумачыцца перш за ўсё семантычнымі абмежаваннямі ўтварэння прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-лів-* ад асновы назоўнікаў з прадметным лексічным значэннем. Аднак ёсць назоўнікі, якія фармальна не ўступаюць у сувязь з дзеясловамі, але ў лексічнай структуры заключаюць значэнне дзеяння, стану: памяць — 'здольнасць **захоўваць, аднаўляць** у свядомасці ранейшыя ўражанні' (3, 658). З дзеяслоўным кампанентам лексічнай структуры такіх утваральных слоў кантактуе значэнне суфікса *-лів-*, і ў выніку атрымліваецца, што ў агульным лексічным значэнні адпаведных вытворных прыметнікаў прадстаўлены значэнні суфікса і названых кампанентаў лексічнай структуры ўтваральнай асновы назоўніка: дым — 'сукупнасць дробных цвёрдых часцінак і газападобных прадуктаў, якія **вылучаюцца** ў паветра пры згаранні чаго-небудзь' (2, 218) — дымлівы (-ыя) комін(ы) 'які дыміцца, дыміць, **вылучае** многа дыму' (2, 219) і іншыя. Паводле характару структуры ўтваральных асновы прыметнікаў разглядаемай падгрупы не з'яўляюцца аднароднымі: адны з іх утвараюцца ад асновы назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-осць* (зло — злосць — **зласлівы**, жуда — жудасць — **жудаслівы**), а другія ўспрымаюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове як невытворныя (дождж — **дажджлівы**, сірата³ — **сіратлівы**, плесень⁴ — **пляснівы**).

З пункту гледжання ўтварэння прыметнікаў выклікае цікавасць тое, што абстрактныя назоўнікі на *-осць*, *-от(а)*, *-об(а)* збліжаюцца

паводле значэння з адпаведнымі назоўнікамі без гэтых суфіксаў, утвараюць з імі сінанімічныя рады (сум — сумота, жаль — жаласць, жаль — жалоба). У якасці словаўтваральных асноў прыметнікаў выступаюць назоўнікі розных названых тыпаў, але суфікс *-лів-* утварае прыметнікі звычайна ад асноў назоўнікаў на *-осць*, і гэта назіраецца тады, калі ўтварэнне прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-лів-* ад адпаведных асноў назоўнікаў без суфікса *-осць* стрымліваецца літаратурнымі нормамі або з'яўляецца немагчымым: *жаль* — жаллівы (разм.) Алёша (2, 249), жаласлівы (-ая) цётка (2, 248); *зло* — злівы (не ўжыв.), зласлівы (-ая) Ліза (2, 478); *дур* (разм.) — дурлівы (не ўжыв.), дураслівы (ая) Аўгіння (2, 210) і інш.

З прыкладаў відаць, што суфікс *-лів-* уступае ў словаўтваральныя адносіны з тымі абстрактнымі назоўнікамі на *-осць*, якія выражаюць лексічнае значэнне звычайна з негатыўным зместам (злосць, дурасць). Некаторыя асновы адпаведных безафіксных назоўнікаў (сум, бяда) не спалучаюцца з суфіксам *-осць*. У такім выпадку рэалізацыя атрыбутыўнага паняцця збыткованасці пачуцця на аснове разглядаемых абстрактных назоўнікаў становіцца больш складанай: у словаўтваральны працэс уключаюцца архаічныя, вузкадыялектныя або нават патэнцыяльныя тыпы асноў, разыходзяцца значэнні некаторых аднакарэнных слоў, выкарыстоўваюцца блізкія паводле значэння суфіксы ў адной і той жа функцыі, узнікаюць дублетныя ўтварэнні. Гэта можна заўважаць, калі эксперыментальна ўтварыць прыметнікі ад розных тыпаў асноў абстрактных назоўнікаў пры дапамозе суфікса *-лів-*, *-н-*: бяда — бядлівы (не ўжыв.); гора — гарлівы (не ўжыв.), горны (разм.), горасць (дыял.) — гараслівы (не ўжыв.), горасны (стрымліваецца літаратурнай нормай, параўн. руск. «горестный»); гарота — гаротлівы (стрымліваецца літаратурнай нормай), гаротны (ужыв.); жаль — жаллівы (разм.), жальны (не ўжыв.); жаласць — жаласлівы (ужыв.), жаласны (ужыв.); жалоба — жалоблівы (ужыв.), жалобны (ужыв.); журба — журблівы (не ўжыв.), журбны (не ўжыв.); журбота — журботлівы (стрымліваецца літаратурнай нормай), журботны (ужыв.); сум — сумлівы (стрымліваецца літаратурнай нормай), сумны (ужыв.); сумота — сумотлівы (не ўжыв.), сумотны (ужыв.) і інш.

З прыкладаў відаць, што: а) ужыванне прыметнікаў з суфіксам *-лів-*, утвораных ад асновы безафіксных абстрактных назоўнікаў, якія суадносяцца з адпаведнымі ўтварэннямі на *-осць*, абмяжоўваецца размоўным стылем літаратурнай мовы або з'яўляецца немагчымым: жаль — жаллівы (разм.), гора — гарлівы (не ўжыв.); б) ад асновы абстрактных назоўнікаў на *-от(а)* утвараюцца прыметнікі звычайна пры дапамозе суфікса *-н-*: гарота — гаротны, сумота — сумотны, бядота — бядотны; в) у сферы выражэння збыткованасці дзеяння, стану або пачуцця выкарыстоўваецца суфікс *-н-* у выпадку немагчымасці спалучэння суфікса *-лів-* з безафікснымі аднаскладовымі асновамі абстрактных назоўнікаў, а таксама з асновамі на *-от(а)*: гора — гарлівы (не ўжыв.), горны (разм.); гарота — гаротлівы (стрымліваецца літаратурнай нормай), гаротны (ужыв.).

У працэсе развіцця беларускай літаратурнай мовы, выкліканага патрэбамі ўдасканалення словаўтваральнай сістэмы, выразна выяўляецца тэндэнцыя да функцыянальнага размежавання суфіксаў *-лів-*, *-н-*, *-іст-*, *-к-*, з якіх першы спецыялізуецца ў сферы выражэння збыткованасці дзеяння або стану і ў адпаведнасці са сваім значэннем спалучаецца з асновамі дзеясловаў або назоўнікаў, у лексічнай структуры якіх заключачаецца дзеянне або стан. Магчымасць утварэння прыметнікаў з суфіксам *-лів-* ад названых утваральных асноў звязана з іх семантыкай і структурай: прыметнікі, суадносныя з дзеясловамі і назоўнікамі, утвараюцца звычайна ад беспрэфіксальных асноў, якія абазначаюць дзеянне, што складаецца з некалькіх аднародных актаў, з'яўляецца працяглым (віск — вісклівы); прыметнікі, матываваныя толькі назоўнікамі, — няўстойлівы разрад слоў, за выключэннем ад'ектыўных дэрыватаў, утвора-

ных ад асновы абстрактных назоўнікаў з суфіксам *-осць*, якія выражаюць пачуцці, стан з адмоўнай у большасці выпадкаў афарбоўкай (злосць — зласлівы).

¹ Граматыка беларускай мовы.— Мінск, 1962, т. 1, с. 201—203.

² Далейшыя спасылкі на ТСБМ даюцца ў тэксце (у дужках): першая лічба — том, другая — старонка.

³ Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка.— М., 1971, с. 490.

⁴ Там жа, с. 342.

З. М. КУДРЭЙКА

НЯПОЎНЫЯ СКАЗЫ ў БАЙКАХ КАНДРАТА КРАПІВЫ

Як вядома, асноўнай камунікатыўнай адзінкай мовы з'яўляецца сказ. Паводле наяўнасці галоўных і даданых членаў простыя сказы дзеляцца на поўныя і няпоўныя. «Няпоўнымі прынята называць такія сказы, у якіх фармальна адсутнічае адзін або некалькі членаў сказа, што падказваецца абставінамі размовы, кантэкстам ці ўласнымі лексіка-граматычнымі сродкамі сказа»¹. Па значэнню гэтыя сказы заўсёды павінны быць яснымі і зразумелымі, інакш мова не выконвала б сваёй асноўнай функцыі — камунікатыўнай. Сфера распаўсюджвання няпоўных сказаў — гутарковая мова.

Непаўната сказа — паняцце граматычнае. Адсутнасць аднаго ці некалькіх членаў сказа ў большасці выпадкаў з'яўляецца сінтаксічнай нормай; гэта адсутнасць абумоўлена ці тым, што няпоўны сказ уваходзіць як частка ў склад больш складанай канструкцыі, прычым члены, якія ў ім адсутнічаюць, ёсць у другой частцы гэтай канструкцыі, ці тым, што адсутнасць пэўнага члена — структурная асаблівасць гэтага сказа. Няпоўныя сказы сустракаюцца пераважна ў дыялогу, што абумоўлена цеснайсэнсавай сувяззю паміж яго рэплікамі. На матэрыяле дыялога больш свабодна могуць быць прааналізаваны ўмовы пропуску розных членаў сказа — як галоўных, так і даданых, як аднаго члена сказа, так і некалькіх. Прапушчаныя члены часам устанаўліваюцца з кантэксту, а часам кантэкст падказвае толькі іх агульнае значэнне, дзякуючы чаму няпоўныя сказы могуць не мець той канкрэтнасці значэння, якая ёсць у поўным сказе. У тым выпадку, калі няпоўны сказ у дыялогу будзе незразумелым, суб'яднік заўсёды можа ўдакладніць яго значэнне, задаючы пытанні і выслухоўваючы адказы на іх. Значыць, іх ужыванне вызначаецца сітуацыяй моўных зносін.

Сапраўдным майстрам дыялогу можна назваць Кандрата Крапіву. Як сатырык і гумарыст, ён размаўляе з чытачом на вельмі зразумелай і блізкай яму мове. Жывое гутарковае слова з'яўляецца той жыватворнай крыніцай, без якой немагчыма сабе ўявіць творчасць Кандрата Крапівы.

Яркай асаблівасцю баек К. Крапівы з'яўляецца частае ўжыванне сінтаксічных форм вуснай мовы з яе лаканізмам, пропускамі. Найбольш пашыраны ў яго творах няпоўныя сказы з прапушчаным дзейнікам.

Самастойна ўжываюцца няпоўныя сказы, асаблівасцю структуры якіх з'яўляецца адсутнасць выказніка. Гэты тып сказаў таксама характэрны для гутарковай мовы.

— Трэ да ладу прывесці свінні,—

Сказаў раз муж да гаспадыні,—

Карміць пара, але якога?

— Ды ўжо ж няйначай, як Рудога².

Ды ўжо ж няйначай, як Рудога карміць. Няпоўная канструкцыя «Ды ўжо ж няйначай, як Рудога» суадносіцца з поўным безасабовым сказам, на аснове якога ўстанаўліваецца выказнік.